

MIDHATOVNA, Husainova Leyla (2014). “Türk Lehçeleri Sözlüğü” M. Kaşgarlı Ve Başkurt Diyalektolojisi”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı. Eskişehir, ss.483-485 (http://bilgelerzirvesi.org).*

Husainova Leyla MIDHATOVNA *

“TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ” M. KAŞGARLI VE BAŞKURT DİYALEKTOLOJİSİ

1 072-1074 yılları arasında Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan “Türk Lehçeleri Sözlüğü” (Divan-ı Lügat-ül Türk), fonetik ve morfolojik fenomenler ve diyalektik formların özelliği hakkında bir fikir veren, erken dönem Türk diyalektolojisinin yegâne eseridir. Türkçe ve Arapça olmak üzere iki dilde yazılan, Arapça konuşan memurlar için amaçlanmış olan ansiklopedik sözlük, boy (diyalektik) mensubiyetini göstererek Türk sözlüğünün temel gövdesini içermektedir, sözlükte, Türk boylarının yerleşimi hakkındaki bilgiler (ve dünyadaki en eski Türk haritası), Türk diyalektlerinin sınıflandırmaları, Türk dillerinin tarihsel fonetiği ve grameri hakkındaki bilgiler ve bunun yanı sıra Türk halklarının tarihi, etnografyası, şiiri, folkloruna ilişkin bilgiler de verilmiştir. Kaşgarlı Mahmut’un, Arap filolojisinin bilimsel yöntemleriyle yazılmış olan eseri, bugün de dilbilimciler, diyalektikçiler, halkbilimciler ve edebiyatçılar için istisnai bir değer taşımaktadır.

Kaşgarlı Mahmut, “Türk dillerinin özellikleri hakkındaki” başlıkta, Başkurtları, yirmi “temel” Türk boyları arasında saymıştır. “Kırgız, Uygur, Kıpçaklar, Yağma, Çigil, Oğuz, Tuhsi, Uğrak ve Çaruklarda, temiz bir Türkçe vardır, Kimak ve Başkurt lehçeleri buna yakındır”.

Yukarıda da söylendiği gibi, “Sözlük”, Türk dillerinin diyalektik özelliklerinin öğrenilmesi sırasında muazzam bir değer taşımaktadır. Başkurt dilinde şu anda, 3 diyalektik görülmektedir: doğu, güney ve kuzeybatı diyalektleri. Başkurt dilinin kuzeybatı diyalektinin, Bulgarca konuşan halklara etkisinin olduğunun tarihsel olarak teyit edildiği bilinmektedir. Bu, 1940 yılına kadar, Başkurt dilinin güney diyalekti kapsamında, kuzeybatı lehçesi olarak kabul

* Doç.Dr. Başkurt Devlet Üniversitesi Sterlitamak Şubesi, Rusya, Başkurdistan, Sterlitamak.

ediliyordu. Türkolog, Başkurtistan'da ilk diyalektik gezilerinin yöneticisi olan Profesör N. K. Dmitriev'in katılımıyla 1940 yılında yapılan II. Başkurt Lengüistik Konferansında, Başkurt dilinde 3 diyalektiğin mevcut olduğuna ilişkin tez söylenmiştir: doğu, güney ve batı. 1949 yılında, Başkurt Diyalektolog T. G. Baishev, yukarıda belirtilen üç diyalektiğin Başkurt dilindeki mevcudiyetini tespit etmiş ve esaslandırmıştır. 1953 yılında, SSCB Bilimler Akademisi Başkurt Şubesinin Dil, Tarih ve Edebiyat Enstitüsünde N. K. Dmirtiyev'in inisiyatifinde yapılan bilim seminerinde, Başkurtların kuzeybatı dili, Başkurt dilinin üçüncü münferit diyalektiği olarak kabul edilmiştir. 1954 yılında, T. G. Baishev başkanlığında, ülkenin Askin, Baltachev, Burayev ve Yanaul bölgelerine diyalektik gezileri yapıldı ve "batı diyalektiğinin, Başkurt ulusal-konuşma dilinin ayrılmaz bir parçası olduğu" sonucuna varıldı. XX. Yüzyılın 70-80'li yıllarında, S. F. Mirzhanova, kuzeybatı lehçelerinin fonetik, gramer ve kelime özelliklerinin analizini yapmış ve "kuzeybatı Başkurtlarının dilinin temelde Başkurt diliyle ve onun ilişkili lehçeleriyle tamamen birlik içinde olduğu ve özel kuzeybatı diyalektiği olarak, Başkurt ulusal-konuşma dilinin ayrılmaz bir parçası olduğu" sonucuna varmıştır. S. F. Mirzhanova, araştırmalarında, Kaşgarlı mahmut'un "Sözlüğündeki" materyallere dayanmıştır.

Kuzeybatı diyalektiği, Başkurt edebiyat dilinden çok farklıdır, örneğin:

- "s", "ç" seslerinin, genel Türkçe durumunda paralel kullanımı: *ç "siber", "çiber", (Shciber olarak telaffuz edilir "krasiviy (güzel)); "iy", "j": "İyaun", "jaun" ("dozhd" (yağmur); genel Türkçe durumunda "z", "z". *z ("z" baskınlığı ile): "kızıl", "kızıl" (krasniy) (kırmızı)), "zur", "zur" ("bolshoy" (büyük));

- genel Türkçe durumunda geleneksel belirteçlerde -s muhafazası (ve dolayısıyla "h" yokluğu). *s "sureu" ("volochit" (sürüklemek)), "suleu" (güney hoyleu, doğu hoyzeu); ("govorit" (konuşmak));

Çoğul takıları -lar, -nar kullanımı: atlar ("koni" (atlar)), bolonnar ("luga" (çayırlar));

Başkurt formlarında *kerek*, *kegen*, *kem*, son iki kelime Tatarca *kiben*, *kim* yerine kullanılır, *kirek/kerek* kelimeleri ise paralel olarak kullanılır;

Vokal (ses) ve gramer alanında, Başkurt dilinin *ay/ey* tek seslileri, Tatarca dar *-iy*, *i* yerine işlev görür (*jingay*, *jingi*, *almay-almıy*, *soylemey-soylemi*);

Ünsüzler alanında – münferit lehçelerde sesli fonemlerinin mevcudiyeti /z/ (örneğin Karaidel bölgesinde). Bu telaffuza Yanaul bölgesinde de rastlanır (*zavut, kaz*);

Interdental sesler /z/ ve /ç/, /z/ ve /s/ sesleri ile değişmiştir: *bez-bez (biz), hez-sez (siz), kazıu-kazıu (kazmak), zur-zur (büyük), eçle-esle (kokulu), uç-us (duygu, bilinç), uçke-uske (eski), uçen-usen (sağlıklı)*;

/z/ sesi /d/ sesi ile değişir: *ezen-eden, ezenle-edenle* (kibar, nazik) vb.

Örneklerden görüldüğü gibi, Başkurt dili kuzeybatı diyalekti, Başkurt dilinin gelişiminin erken en erken dönemlerine uzanan bir dizi özellikler içermektedir ve bunun tarihsel irtibatlarını ve diğer dillerle ve bunun yanı sıra Türk dilleriyle karşılıklı etkileşimlerini yansıtmaktadır. Bu diyalekt, hemen hemen tüm çağdaş Türk dillerinde yitirilmiş olan bir olguyu daha muhafaza etmiştir: VII-VIII yüzyılların eski Türk yazılı anıtlarında geçen özümleme kombinasyonları (rt), (lt), (mt), (nt), (mk), (nk), (nk) ([pT], [лT], [mT], [HT], [MK], [MK], [HK], [HK])

Bu durumda, Başkurt diyalektiği alanında, münferit lehçelerde muhafaza edilmiş olan dil özelliklerinin yorumlanması için araştırmaların yapılması sırasında, Kaşgarlı Mahmut'un "Türk Lehçeleri Sözlüğü", erken dönem Türk diyalektiğinin ilk ve tek anıtı olarak büyük önem taşımaktadır.

Literatür

Kaşgarlı Mahmut "Divan-ı Lügat-ül Türk" / tercüme, önsöz ve yorumlar: Z.-A. M. Auezova. Endeksler R. Ermers tarafından tanzim edilmiştir – Almatı: Dayk-Press, 2005. – 1288 s + 2 s. dahil.

S. Mirzhanova S. F. Başkurt dilinin kuzeybatı diyalektiği. – Ufa: Başkurtistan. KN. Yayınları, 1991. – s. 296.